

TÜRKSOYLU XALQLARDA ƏDƏBİ DİL VƏ DİALEKT SƏVİYYƏSİNDƏ ORTAQ LEKSİK VAHİDLƏRİN TƏDQIQI PROBLEMI (Azərbaycan və türk dillərinin materialları əsasında)

Xülasə

Müasir türk dili ilə müştərək xüsusiyyətlər içərisində leksik-semantik səviyyəyə aid əlamətlər çoxluq təşkil edir. Azərbaycan dili şivələrində və müasir türk ədəbi dilində orqaq sözlər bir çox əlamətlərə görə qarşı-qarşıya qoyulur. Onların içərisində sözlərin quruluş xüsusiyyətləri, mənə faktoru, eləcə də quruluş və mənə əlaqələri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Mənə amilində oxşarlıq (yaxud eynilik) və fərqlənmələr, mənə komponentləri, söz – işarədə predmet, əlamət, hadisələrin ifadə olunma səviyyəsi və bu kimi xüsusiyyətlər öz əksini tapır.

Dialektlə ədəbi dil arasında qarşılıqlı əlaqələr mövcuddur. Ancaq bu əlaqə eyni milli dilin ədəbi və dialekt variantları arasında özünü göstərir. Ədəbi dilin inkişafı normanın dəyişməsi, yenilənməsi ilə müşayiət olunur.

Bəzən olur ki, orqaq sözün mənəsi dəyişmiş, olduğu kimi qalır. Dəyişikliyin olmaması da yanaşı sözün funksional imkanları ilə şərtlənir. "Huy" sözü türk dilində "xasiyyət" mənəsində çıxış edir. Azərbaycan dilinin Tovuz şivəsində sözün fonetik dəyişikliyə uğramış "xay" variantı mürəkkəb söz tərkibində işlənilir və mənədə dəyişiklik baş vermir: yax-şayax, yaxşı xasiyyətlə.

Açar sözlər: ədəbi dil, dialekt, müştərək sözlər, leksik xüsusiyyətlər, mənə keçidləri, morfoloji quruluş

Giriş. Azərbaycan dilinin şivələri müasir türk dillərinin leksik və qrammatik quruluşu ilə orqaqlıq təşkil edən xüsusiyyətlərlə zəngindir. Müasir türk ədəbi dilində işlənən Azərbaycan dili şivələrinə aid bəzi leksik-semantik xüsusiyyətlər şivələrdə müasir dilin quruluş xüsusiyyətlərini araşdırmaq, dil vahidlərinin tarixi inkişafını izləmək baxımından əhəmiyyət daşıyır. Müasir türk dili ilə müştərək xüsusiyyətlər içərisində leksik-semantik səviyyəyə aid əlamətlər çoxluq təşkil edir. Azərbaycan dili şivələrində və müasir türk ədəbi dilində orqaq sözlər bir çox əlamətlərə görə qarşı-qarşıya qoyulur. Onların içərisində sözlərin quruluş xüsusiyyətləri, mənə faktoru, eləcə də quruluş və mənə əlaqələri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Mənə amilində oxşarlıq (yaxud eynilik) və fərqlənmələr, mənə komponentləri, söz-ışarədə predmet, əlamət və hadisələrin ifadə olunma səviyyəsi öz əksini tapır.

Dialektlə ədəbi dil arasında qarşılıqlı əlaqələr mövcuddur. Ancaq bu əlaqə eyni milli dilin ədəbi və dialekt variantları arasında özünü

göstərir. Ədəbi dilin inkişafı normanın dəyişməsi, yenilənməsi ilə müşayiət olunur.

Türk dilində "iri buynuzlu mal-qara" mənəsini ifadə edən sığır sözü [1, s.770] Azərbaycan dili şivələrində sığır (oyun adı, Ağcabədi şivəsində) sığır dili (uzunsöv, qalın sac çörəyi, Şamaxı, Zəngilan şivələrində), sığırbuğa (iki yaşar kəl, Qazax şivəsində) mürəkkəb sözlərində özünü göstərir [2, s.432]. Nümunələrin yalnız ikisində leksik vahid nominativ mənəsindən (inək, mal-qara; xatırladaq ki, Ağdam, Cəbrayıl, Göyçay, İsmayılı, Qafan, Qax, Qarakilsə, Şuşa şivələrində sığır "inək", Qax, Qarakilsə şivələrində "naxır", Qazax şivəsində sığırxana "qaramal tövləsi" anlamındadır [2, s.432, 436]. Fikrimizcə, Qazax, Borçalı şivələrindəki sığırboğan [2, s.432] (iki yaşar camış) forması isə sığırbuğa mürəkkəb sözünün dəyişikliyə uğramış şəklidir.

Yanaşı sözün məzmun tutumu mürəkkəb leksik vahid tərkibində orqaq sözün semantik təyinatını dəyişir. Bu halda orqaq söz dini məzmunla bağlanaraq yeni anlam kəsb edir. Türk

* Gəncə Dövlət Universiteti. E-mail: ramile_suleymanova@list.ru.

dilində asi "qiyamçı" mənasında işlənir [1, s.28]. Azərbaycan dilinin Yevlav şivəsində isə asi-kifir (Dəralayaz şivəsində asır-kifir şəklindədir) ifadəsi "günahkar" mənasını ifadə edir [2, s.26]. Yəni başqa komponentlə sintaktik kontakta asi sözüne yeni məzmun əzandır. Kafir sözünün fonetik dəyişikliyə uğramış forması (kifir) onun dini məzmununa işarə edir.

Ortaq ləksik vahid mürəkkəb sözün komponentlərindən yalnız birini təşkil etsə də, ümumi məzmun tutumu, adətən, hər iki tərkib hissənin məna göstəricilərinə əsaslanır. Mürəkkəb ləksik vahidin ümumi məna tutumu tərkib hissələr arasında bərabər şəkildə paylanır. Tükür feili türkcədə "tüpürmək" mənasını ifadə edir [1, s.306]. Oğuz şivəsində işlənen çeynötükür mürəkkəb sözü [2, s.52] daxilində isə yanaşı işlənen çeyno feili ilə birlikdə yeni məna bildirir: "çoxdanışın, çərançı". Mürəkkəb sözün ümumi ləksik mənası ilə hər iki feilin (çeyno və tükür) məzmun tutumu arasında bağlılıq özünü göstərir. Çünki çeynoyib tüpürmək və çox danışmaq mahiyyətcə bir-birinə yaxın (ağız aparatı ilə əlaqədar) fizioloji proseslərdir. Bəzən də tərəflərdən birinin məna yükü burada həlledici rol oynayır. Bu zaman ortağ sözün türkcədəki məzmun bazasında hər hansı dəyişiklik (yaxud məcazlaşma) gedərkən yeni mənanın formalaşmasına səbəb olur. Ləhdilukun Zaqatala şivəsində "rahatlukum" deməkdir [2, s.327]. Sözün ikinci tərəfi türkcədə lakum şəklində işlənərək "şirniyyat" mənasını verir [1, s.544] və bütünlükdə türkcədəki sözün məzmun parametrlərinə dayənir.

Ümumiyyətlə, forma və məzmun arasında əlaqə bütün ləksik vahidlərdə eyni şəkildə təzahür etmir. Vaxtılı akademik V.V.Vinoqradov məna ilə formanın keyfiyyətə müxtəlifliyi, onların əlaqələri, söz daxilində vəhdəti məsələlərinə diqqət yetirməyin zəruriliyini qeyd edirdi [3, s.7]. Məna ilə formanın (konkret halda söz quruluşunun) əlaqəsi türk dili ilə müştərək şivə şəzlərində də özünəməxsus şəkildə üzə çıxır. Adətən, ortağ sözün quruluşunda baş verən hər hansı dəyişiklik yeni mənanın yaranmasına səbəb olur və bu, ədəbi türkcədən çox şivələrdə müşahidə edilir. Kolay sözü türk dilində "asan" mənasını bildirir [1, s.492]. Şivələrdə isə yeni

komponentin əlavəsi ilə fərqli anlam özünü göstərir. Bakı şivəsində naqolay "tərs", "nadinc" (fars mənşəli önsəkiçli ilə işlənir; hərflər: asan olmayan), Böyük Qarakilsə şivəsində naqolay, əlaqolay, Ucar şivəsində yonəqolay "bəbat" mənalərini bildirir [2, s.368, 372, 19, 552].

Bəzən olur ki, ortağ sözün mənası dəyişmir, olduğu kimi qalır. Dəyişikliyin olmaması da yanaşı sözün funksional imkanları ilə şərtlənir. "Huy" sözü türk dilində "xasiyyət" mənasında çıxış edir [1, s.352]. Azərbaycan dilinin Tovuz şivəsində sözün fonetik dəyişikliyə uğramış xay variantı mürəkkəb söz tərkibində işlənir və mənadə dəyişiklik baş vermir: yaxşıxay, yaxşı xasiyyətlili [2, s.537].

Yaxşı sözü sintaktik vahidlərdə təyin (bəzən zərflilik) kimi çıxış etdiyindən mürəkkəb quruluşlu ləksik vahiddə də vəzifə təyinatını qoruyub saxlayır, yanaşı söz (ismi) təyin edir. Bu səbəbdən nə ortağ söz, nə də bütövlükdə mürəkkəb quruluşlu ləksik vahid mənacə dəyişmir.

Bəzən ortağ ləksik vahid türkcədəki fonetik quruluş mürəkkəb sözün daxilində qoruyub saxlayır: türk dilində surat "üz, sifət" [1, s.798] – Azərbaycan dilinin İmişli şivəsində suratgölmə "xəstəlik nəticəsində üzün dəyişməsi, şişməsi mənasını ehtiva edir [2, s.447].

Ortaq sözlü mürəkkəb quruluşda hibrid mənşəli ləksik vahidlərdə də rast gəlmək olur. Ucar şivəsində sümsüburun "uzunburun", Cəbrayıl şivəsində sümsüburun "hər yerə burununu soxan" mənalərini bildirir [2, s.450]. Birinci tərəf bəlqar qrupu türk dillərində "burun" mənasını ifadə edir. Türk dilində isə "burundan gələn maye" mənasında sümkü sözü [1, s.800] onunla yeni mənşəyəndir. Mürəkkəb quruluşlu müştərək vahidlərin digər qismi eyni sözün təkrarından ibarət olur. Az hallarda mürəkkəb quruluş hər iki dil formasında müşahidə olunur. Türk dilində kütür-kütür zərflə "tiko-tiko" mənasını bildirir. Qazax şivəsində kütül-kütül forması "xırdaxırdax" mənasında zərflə kimi işlənir. Qəndi kütül-kütül döğroyurux [2, s.253]. Təkrarla yaranmış mürəkkəb quruluşlu ortağ sözcə ancaq şivə ləksikonunda təsadüf edilir. Bu halda onlar ya türkcədəki mənadən uzaqlaşır, ya da əksinə, məna yaxınlığı ilə səciyyələnir. Dialekt qarşılığında türkcə ilə müqayisədə yeni məna çaları

ifadə olunur. Türk dilində sabah "səhər" mənasını bildirir [1, s.728]. Ağstafa şivəsində savaxsavax "səhər tezdən" anlamında işlənir (informant). Ortağ sözün məna tutumu türkcədəki qarşılaşdırılan nənki ciddi şəkildə fərqlənir, həddə bütönlü məna göstəriciləri ilə ona doğru yaxınlaşır. Türk dilində laf "şöv, boş söz" mənalərini verir [1, s.534]. Qazax şivəsində laf-laf forması "mənasız" anlamında nitq feilləri ilə işlənir: Laf-laf danışır [2, s.320].

Şivə ləksikonunda mürəkkəb quruluşlu ortağ söz türkcədən fərqli mənada çıxış edir. Türk dilində kədi "pişik" mənasını bildirirsə də, Qazax və Zərdab şivələrində onun təkrarından ibarət kədi-kədi zərflə "böyük-böyük", "yekəkəkək" anlamını verir: A bala, kədi-kədi danışma, qoy işimizi görsən [2, s.246] (Qazax şivəsində). Fərqlənmənin səbəbi kədi sözünün, ümumiyyətlə, dialekt ləksikasında fərqli anlam ifadə etməsidir. Azərbaycan dilinin Ağdam, Gədəbəy, Qazax şivələrində kədi "fərəş doğulmuş buzov" anlamındadır [2, s.246]. Kədi-kədi mürəkkəb zərflinin məhz bu əsasda məna parametrləri müəyyənləşdirilir. Kədi sözü türkcədən fərqli olaraq, iri ölçülü heyvana ünvanlandığından böyük sözünün və böyük anlamının ekvivalenti kimi işləyə bilər.

Bəzi ortağ sözlər dil formalarından birində ancaq birləşmə tərkibində özünü göstərir. Bu, dialektdən çox ədəbi türkcədə müşahidə olunur. Burada söz birləşmələri sözcə aid ləksik mənanı daha da konkretləşdirir, dəqiqləşdirir. Küstüm Dərbənd şivəsində bitki adını bildirir [2, s.21; 1, s.14]. Türk dilində isə eyni mənada küstüm otu şəklində (mumosapudica bitkisi) işlənir. Yaxud Qazax şivəsində alqax "sədə", türk dilində alqax gönüllü "tavazökar" mənalərini bildirir [2, s.21; 1, s.492].

Məlumdur ki, sözlər inteqrativ və diferensial semantik əlamətlərə malik olur. Bu əlamətlər mənalara bir-birinə yaxınlaşdırır, yaxud əksinə, fərqləndirilir. Ortağ sözlərin semantik göstəriciləri şivələrdə və ədəbi türkcədə bəzən bir-birinə yaxınlığı ilə seçilir. Yəni sözlərin özü kimi, semantik xüsusiyyətləri də ortağ olur. Məsələn, imsek Azərbaycan dilinin Balakan və Zaqatala şivələrində "obaşdan" mənasında çıxış

edir [2, s.234]. Türk dilində imsak "orucu başlama zamanı"nı bildirir. Sözlərdən biri vaxt, digəri dini anlayışla əlaqədar anlamları bildirirsə də, hər ikisi zaman anlayışını və prinsipcə eyni mənanı ifadə edir. Yaxud çıra sözü Qazax, Şəmki, İrovan şivələrində "lampası, qaraçıraq" [2, s.100], türk dilində "tezlaşın" mənalərindədir. Şivədə və ədəbi dil formalarında başqa-başqa obyektlərdə ünvanlanmış olsa da, nəticə etibarilə eyni anlayışa (alışmaq, alov) bağlanırlar.

Türkcə ilə ortağ sözlərin semantik göstəriciləri, mövcud dil formalarında bir-birindən fərqlənə bilər. Dönüm sözü türk dilində "min kvadrat metrlik (yaxud 10 sota bərabər) sahə ölçü vahidi", Azərbaycan dilinin Qafan şivəsində "dəfə" mənalərini bildirir [1, s.188; 2, s.143]. Hər ikisi dönmək feilinin məzmun tutumunu əks etdirsə də, biri vaxt, digəri yer anlayışını ilə əlaqədar anlamlara bağlanır. Yaxud bardaq sözü dilimizin şivələrində "küpə" (bardaq; Kürdəmir şivəsində), türk dilində "stəkan" (bardaq şəklində yazılır) mənalərindədir [2, s.39; 1, s.50].

Nəticə. Azərbaycan dili şivələrində müasir türk dili ilə müştərək xüsusiyyətlər içində ləksik-semantik səviyyəyə aid əlamətlər çoxluq təşkil edir. Müasir türk dili ilə müştərək ləksik vahidlərin məna tutumunda sabitlik və dəyişənlik müşahidə olunur. Ləksik mənanın dəyişməsi (inkışafı) adətən semantik sahə həddlərindən çox kənara çıxır.

Azərbaycan dialektləri ilə müasir türk ədəbi dili ləksikonunun müştərəkliyi bir sıra səbəblərlə bağlıdır. Birinci səbəb hər iki dil variantının mənşə ümumiliyindən irəli gəlir. Mənşə ümumiliyi Azərbaycan dilinin dialektləri ilə digər türk dilləri arasında da özünü göstərir. Lakin coğrafi yaxınlıq və mədəni-tarixi əlaqələr fonunda müqayisə olunan dil formalarının məxsus izoqlasslar daha qabarıq nəzərə çarpır.

Türk dilləri ilə dialektlərinin ortağ ləksik xüsusiyyətləri ayrı-ayrı tayfaların müxtəlif ərazilərdə qaynaşma-qarışması nəticəsində də yaranmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Karşılaştırılmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü, I c. Ankara, 1991.
2. Azərbaycan dilinin dialektoloji lügəti. Bakı, 2007.
3. В.В.Виноградов. Основные типы лексических значений слова // Вопросы языкознания. Москва, 1953, № 5.

**THE PROBLEM OF STUDYING COMMON LEXICAL UNITS AT THE LEVEL
OF LITERARY LANGUAGE AND DIALECT IN TURKIC PEOPLES**
(on the basis of materials in the Azerbaijani and Turkish languages)

Summary

Among the common features of the modern Turkish language there are many signs related to the lexical-semantic level. The common words in Azerbaijani language dialects and modern Turkic literary language are faced with many signs. Among them the structure features of the words, the meaning factor, as well as the structure and the meaning relationships attain the particular importance. The similarity (or identity) and differences in the meaning factor, the meaning components, subject in the word-sign, the expression degree of the subject, sign, events and other features are reflected. There are mutual connections between the dialect and the literary language. But this connection shows itself among the literary and dialectic variants of the same national language. The development of the literary language is accompanied by the change, renewal of the norm. Sometimes the meaning of the common word does not change, it remains as usual. The absence of change is also conditioned by the functional possibilities of the word. The word "huy" in the Turkish language means in the meaning of "character". But the variant of the word "khay", subjected to the phonetic changing in the Tovuz dialect of the Azerbaijani language, is used in the composition of complex word and there is no change in the meaning: "yakhshikhay" ("good-natured").

Key words: literary language, dialect, common words, lexical features, meaning passages, morphological structure

**ПРОБЛЕМА ИССЛЕДОВАНИЯ СОВМЕСТНЫХ ЛЕКСИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ НА УРОВНЯХ
ЛИТЕРАТУРНОГО ЯЗЫКА И ДИАЛЕКТА У ТЮРКСКИХ НАРОДОВ**

Резюме

При совместных особенностях диалектов и говоров азербайджанского языка с турецким литературным языком общие черты лексическо-семантического характера занимают особое место. Совместные слова в диалектах азербайджанского языка и в турецком литературном языке противопоставляются по некоторым признакам, в частности, по структуре и значению. Наблюдается сходство и различие в значениях совместных слов.

Существует взаимная связь между литературным языком и диалектом. Лексический состав литературного языка обычно обогащается и за счет лексических единиц из диалектов и говоров. Но существует и связь между литературным языком и говорами близкородственных языков, что является показателем наличия совместных слов в обеих формах языка.

В турецком литературном языке и в диалектах азербайджанского языка преобладают совместные слова с одинаковыми значениями. Например, слово huy на турецком языке имеет значение «характер человека». Фонетический измененный вариант того же слова в Товузском говоре азербайджанского языка (khay) существует в составе сложного слова yaxshixay в том же значении («человек с положительным характером»).

Ключевые слова: литературный язык, диалект, совместные слова, лексические особенности, смысловые переходы, морфологическая структура